

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Диференціальна психологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема №2. Індивідуальність як цілісна багаторівнева система

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС гуманітарних та
соціально- економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол №8 від 15.08.2023)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент
Твердохвалова Ю.Л.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри психології факультету № 7 Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат психологічних наук, доцент Старовойт Т.П.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шилина А.А.

План лекції

1. Шляхи психологічної диференціації індивідів.
2. Методи диференційної психології.
3. Можливості класифікації індивідуальних розходжень, підстави для класифікації.
4. Дослідження індивідуальних, інтраіндивідуальних і метаіндивідуальних розходжень. Універсальні дихотомії: диференційно-психологічний аспект.
5. Особливості та напрямки диференційно-психологічного аналізу.

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна:

1. Диференціальна психологія / За загальною редакцією академіка С.Д. Максименка. Підручник. К.: Видавничий Дім «Слово», 2013. 600 с.
2. Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс: навчальний посібник. К.: Видавничий дім «Кондор», 2017. 284 с.
3. Москалець В.П. Психологія особистості. К.: Центр учбової літератури, 2020. 364с.
4. Палій А. А. Диференціальна психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2010. 432с.

Допоміжна:

5. Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференціальна психологія. Львів: «Новий світ 2000», 2011. 235 с.
6. Пасніченко А. Е. Диференціальна психологія у тестах: Практикум. / А. Е. Пасниченко. Чернівці: Рута, 2005. – 84 с.

Текст лекції

Вступ. Науку як своєрідний, цілісний і самостійний спосіб пізнання світу характеризують її предмет - чітко визначені зміст, якість і закономірність, у яких реальність (дійсність) постає перед дослідником, і метод - спосіб досягнення сутності предмета пізнання. Виникнення нової галузі наукового знання завжди пов'язане зі змістовою диференціацією наукових уявлень людини про світ (об'єктивним процесом розвитку науки), виділенням нового змісту в існуванні досліджуваної реальності (визначенням предмета) та побудовою способів пізнання цієї реальності (створенням методу). Диференціальна психологія постала як галузь психологічної науки, визначивши свій предмет, теоретичні принципи дослідницьких стратегій і адаптувавши методи для дослідження індивідуальних, типологічних і групових відмінностей.

Питання 1. Шляхи психологічної диференціації індивідів.

Будь-яка галузь знання, що претендує на незалежний статус, вибудовується на системі базових принципів, що визначають суть наукового напрямку. Для диференціальної психології найістотніші такі принципи:

- принцип інтегрального аналізу (співвідношення частини і цілого), що опирається на теорію інтегральної індивідуальності Б. Ананьєва, В. Мерліна і спеціальну теорію індивідуальності В. Русалова. За цими теоріями індивідуальність - це інтегральна біопсихо-соціальна характеристика людини, яка охоплює такі рівні, як організм, індивід і особистість. Аналіз індивідуальності здійснюють за формальним підходом від нижчого (організмичного, індивідного) рівня і до вищого (особистісного). На основі отриманих даних роблять висновок про цілісну інтегральну індивідуальність, яка складається з усіх рівнів, об'єднаних у систему;

- принцип взаємозв'язку інтра- й інтеріндивіду-альних закономірностей, який ґрунтується на теорії інтеракціонізму і вказує на те, що інтрапсихічні (внутрішні) структури (особистісні риси, цінності, мотиви, соціальні ролі, установки тощо) формуються під впливом інтеріндивідуальної (міжособистісної) взаємодії з іншими людьми і, у свою чергу, впливають на процеси міжособистісної взаємодії;

- принцип взаємодії ендो- й екзофакторів у детермінації відмінностей, оснований на теорії О. Лазурського про співвідношення і взаємодію в структурі особистості ендопсихічних (спадково детермінованих) і екзо-психічних (детермінованих середовищем) чинників, а також теорії В. Штерна про конвергенцію (лат. conver-go - сходжусь, наближаюсь) двох чинників (спадковості і середовища) у процесі психічного розвитку особистості. За цими теоріями взаємодія ендо- й екзофакторів формує нові психічні властивості;

- принцип вимірюваності й статистичного оцінювання психічних явищ, який вказує, що психічні утворення можна оцінити не тільки якісно (інтелект вище середньої норми), а й кількісно (IQ - 118). Статистичні вимірювання дають уявлення про нормальний розподіл досліджуваної функції в певній вибірці.

У науковому пошуку і практичній роботі психологи дотримуються правил, оснований на системі цих базових принципів, які визначають специфіку професійної діяльності. Основоположним у диференціальній психології, таким, що конкретизує інші принципи, є формальний підхід.

Формальний (лат. formalis - складений за формою) підхід - сукупність методів аналізу структури генетично детермінованих, вроджених, крос-культурних, крос-ситуативних стійких універсальних властивостей людини, які дають змогу провести необхідну для цілей дослідження межу між найтипівішими, стабільними, відтворюваними в життєвій практиці та експериментальній ситуації індивідуально-типологічними особливостями і рештою особистісних змістових властивостей, що характеризують неповторність людини.

В межах формального підходу для опису структури психіки використовують такі психодинамічні конструкти, як темперамент, стиль, інтелект, характер та ін.

Зазвичай, дослідники, пропонуючи пояснення природи психічних явищ, явно або неявно демонструють своє ставлення до двох основних питань психології: "що?" (значення змістового компонента психіки); "як?" (прояв психодинамічного аспекту). Пошуки відповіді на питання "як?" пов'язані насамперед із розвитком уявлень про вияви психічних процесів, властивостей та індивідуальності загалом. Г.-В. Олпорт визначав найважливіший параметр особистості - рису - як вияв "стійких, еквівалентних форм адаптивної й експресивної поведінки", відтворюваних індивідом як реакція на подразнювальні впливи. Формальну складову індивідуальності називають також інструментальною (Палей, Магун, 1979), маючи на увазі характеристику суб'єкта з погляду "знарядь" чи "інструментів", які він використовує для освоєння світу.

Відмінність формоутворювальних властивостей (властивості нервової системи, що становить основу темпераменту, когнітивні стилі, інтелект) від інших характеристик людської індивідуальності полягає в тому, що їх розвиток меншою мірою визначається впливом змістово-сміслових детермінант. Формальний підхід припускає виявлення інваріантної (лат. *invariants* - незмінний) структури феномену, що вивчається, і визначення валідності (франц. *valide* - дійсний), тобто вірогідності аналізованих параметрів.

Новітні теорії психології індивідуальних відмінностей - системна психофізіологія, спеціальна теорія індивідуальності, психогенетичні теорії - погоджуються, що змістова складова поведінки і діяльності, яка переважно є наслідком засвоєння етичних і культурних норм, і формально-динамічна характеристика людини зливаються в гармонійну універсальну структуру. При цьому біологічно зумовлені базові властивості (організмичні й індивідні) або тенденції ("дозрівання" відповідних мозкових структур) часто обмежують кількість ступенів свободи в процесі формування і розвитку особистісних психологічних структур, які розміщені вище в ієрархічній індивідуальності (Русалов, 1986; Собчик, 1987).

Змістові особистісні характеристики індивідуальності формуються під впливом соціально обумовлених законів, а формальні (темпераментальні, когнітивно-стильові, інтелектуальні) підпорядковані еволюційно-генетичним законам. Як правило, формальні характеристики виявляються під впливом крос-ситуативних, стійких у часі і толерантних до контекстуальної дії чинників. Відношення формальних і змістових характеристик індивідуальності зворотні і релятивні, тобто відносні (Дорфман, 1995). З позицій теорії інтегральної індивідуальності їх зворотність і відносність зумовлені подвійністю якісної визначеності індивідуальності, тобто тим, розглядають її як підсистему соціальних систем чи як самостійну систему. Так, статура, зріст, риси обличчя, колір очей і волосся, форма носа самі по собі є конституційними індивідними

характеристиками, але, будучи структурним компонентом цілісної інтегральної індивідуальності як підсистеми соціальної системи, вони можуть набувати функції соціального знаку, тобто статусу змісту. Наприклад, на конкурсах краси індивідні риси набувають значення соціальної цінності як для конкурсантів, так і для журі, глядачів і рекламистів.

Питання 2. Методи диференційної психології

Методологія, методика і методи дослідження диференціальної психології

Предметом вивчення психології є індивідуальний внутрішній світ, закономірності його зародження, становлення, розвитку, реалізації та згасання. Як науковим методом психологія послуговується системою засобів цілісного пізнання предмета у єдності його реальних і сутнісних глибинних проявів.

У науковому методі синтезовані методологія, методика і прийоми дослідження. Їх комплексне застосування дає змогу отримати об'єктивні, цілісні знання про предмет науки.

Методологія (грец. *methodos* - спосіб пізнання і *logos* - вчення) - вчення про загальну теорію (позицію), з якої повинен виходити дослідник психічної природи Я людини, про правила, яких він мусить дотримуватися в дослідженні, та засоби, якими він має користуватися.

Технічна методологія узагальнює і пропонує найдоцільніші та найефективніші способи й засоби наукового пізнання предмета науки. Оскільки психологія поєднує в собі ознаки і теоретичної, і прикладної дисципліни, її методологія вдається до засобів як наукового пізнання, так і практичного перетворення індивідуального світу Я людини. В уніфікованому вигляді технічна методологія синтезує методики психологічного дослідження та методики перетворювального психологічного впливу.

Методикою в науковому дослідженні називають процедуру або послідовність здійснюваних пізнавальних і перетворювальних дій, операцій та впливів, які реалізуються у процесі вивчення його предмета і спрямовані на розв'язання завдань дослідження. Як складник наукового методу психології методику розглядають на кількох рівнях: перший рівень - загальна методика психологічного дослідження; другий - методика здійснення конкретного типу наукового дослідження (теоретичного, емпіричного, прикладного та ін.); третій - детально описана послідовність реалізації того чи іншого засобу, способу психологічного дослідження.

Диференціальна психологія використовує загально-психологічні методи пізнання, до яких належать, наприклад, спостереження й експеримент, і спеціальні.

Спеціальні методи диференціальної психології поділяють на: методи теоретичного аналізу (моделювання, реконструювання, типологічний), психогенетичні (генеалогічний метод, метод прийомних дітей, метод близнюків), історичні (біографічний метод, метод щоденників, автобіографічний метод, вивчення продуктів діяльності, вивчення літературно-історичних джерел), діагностичні (тести), математичні (методи математичного

моделювання, методи математичної статистики), організаційні (лонгітюдна, порівняльно-вікова, генетико-моделювальна форми організації дослідження) та ін.

Методи теоретичного аналізу. У диференціальній психології активно використовують методи теоретичного аналізу, до яких належить моделювання, реконструювання, типологічний.

Моделювання - метод теоретичного дослідження психологічних явищ (процесів, станів, властивостей) за допомогою їх реальних, фізичних або Ідеальних, абстрагованих аналогів, моделей (часто математичних).

Під моделлю розуміють систему об'єктів або знаків, що відтворюють деякі сутнісні властивості системи-оригіналу. Часткова подібність дає змогу використовувати модель як заміник досліджуваної системи. Відносна простота моделі робить таку заміну досить наочною. Створення спрощених моделей системи - дієвий спосіб перевірки істинності та повноти теоретичних уявлень у різних галузях наукового знання, зокрема у диференціальній психології.

Реконструювання у диференціальній психології - метод теоретичного дослідження психологічних явищ, що полягає у змістовій і структурній перебудові явища, яке досліджує психолог.

Відповідно виокремлюють змістову реконструкцію, що оперує змістовими ознаками явищ, та структурну, спрямовану на вивчення формально-логічних ознак явищ. Предметом реконструювання можуть бути як психологічні явища, так і способи їх пізнання: пояснювальні та методологічні принципи, теоретичні положення, методи і прийоми пізнання тощо. У межах методу можна використовувати різні техніки. Вихідним моментом реконструювання є якісна диференціація когнітивних просторів (зростання спеціалізації пізнавальних процесів, їх структурування і впорядковування з розвитком системи когнітивних реакцій суб'єкта, способів поведінки і форм взаємодії зі світом), до яких належать досліджувані явища і стосовно яких дослідник має використати метод реконструювання.

Оскільки предметом диференціальної психології є індивідуальні, типологічні і групові відмінності між людьми, типологічний метод потребує детального розгляду.

Типологічний метод - метод наукового дослідження, зорієнтований на виявлення подібностей і відмінностей серед сукупності предметів, пошук надійних засобів їх ідентифікації, стійких поєднань властивостей явищ у системі змінних, їх групування за допомогою ідеалізованої узагальненої моделі.

Наслідком типологізації є виокремлення визначених типів явищ, які відтворюють ідеалізовану модель реально існуючих явищ і процесів.

У психології вдаються до побудови закритих і відкритих типологій (К. Абульханова-Славська).

Закрита типологія, як правило, сама є метою дослідження і демонструє загальну закономірність у переліку її проявів. Іноді цей вид типології застосовують для розкриття окремої властивості, що існує як сукупність форм,

у кожній з яких представлене різне співвідношення досліджуваних ознак. Для такої типології важливі кількість ознак і типів, характер розподілу середніх та крайніх типів, їх взаємодоповнюваність, через яку описується закономірність загалом. Прикладом закритої типології є типологія специфічно людських типів темпераменту І. Павлова, за якою усіх людей поділено на "художників" і "мислителів" за критерієм переважання першої чи другої сигнальної системи.

При дослідженні вищих психічних функцій використовують відкриту типологію (прогресивну, або конструктивну), що не має повного набору наперед установлених ознак, які вичерпно характеризують типи. Якщо виходити з того, що різним рівням організації психічного мають відповідати різні типології, то вищому (особистісному) рівню може бути адекватною саме відкрита типологія. Починаючи з нижчого (темпераментального) рівня, де кількість типів обмежена (закрита типологія чотирьох типів темпераменту І. Павлова), спостерігається тенденція до індивідуалізації особистісних структур, що на рівні характеру виявляється у збільшенні кількості типів (наприклад, типологія акцентуацій характеру підлітків А. Личка налічує 10 типів).

Принцип типологізації полягає в інтеграції двох тенденцій психологічного дослідження: індивідуалізації та уніфікації змісту психічного. Тому основними характеристиками відкритої типології можуть бути:

- характеристика, пов'язана з прогресивним, процесуальним способом побудови типології, коли кожний наступний етап ставить низку операціональних і теоретичних питань, які потребують узагальнення і визначення в типології, що будується;

- характеристика, що передбачає розкриття особливостей кожного типу в системі всіх інших. Така типологія відображає системний підхід до дослідження психічних явищ як багатомірних і багаторівневих феноменів.

Основою типологізації є виявлення подібності, відмінностей і спільності (тобто узагальнення) сукупності явищ, виокремлених у процесі дослідження, а потім - ідентифікація (тобто узагальнення нового рівня) з ідеалізованою моделлю досліджуваного явища. Ідеалізована модель - це попереднє теоретичне з'ясування сутності предмета дослідження, яке має прогностичний характер. Саме ідеалізована модель стає засобом конкретизації і доповнення первинного визначення предмета.

У диференціальній психології типологічний метод має таку методику реалізації:

- 1) вибір основ типізації та змістове визначення їх як характерних ознак явища, прояви якого типізуються. Так, у типології темпераментів І. Павлова основою типізації є властивості нервової системи людини: сила нервових процесів, їх урівноваженість, рухливість процесів збудження і гальмування. У кожному конкретному дослідженні психолог обирає основи типізації досліджуваного явища, керуючись побудованою теоретичною моделлю предмета дослідження. Типізації підлягають як властивості, характеристики конкретних явищ, так і закономірності, умови, динамічні характеристики

процесів тощо, проте кожному класу типізованих явищ має відповідати конкретний вид типології;

2) вибір моделі типізації, яка відтворюватиме сутнісні й динамічні особливості явища і визначатиме логіку узагальнення сутнісних ознак предмета в тип. У психологічному дослідженні використовують різні моделі типізації. При їх виборі слід зважати на рівень спорідненості сутності типізованого явища і логіки типізації, яку відтворює модель. Так, якщо основи типізації перебувають у діалектичній залежності одна від одної, застосовують моделі типізації "прогресивна дихотомія" та "динамічна модель типізації". Якщо основи типізації обрано в онтологічному співвідношенні, то адекватним буде використання онтологічно орієнтованих моделей типізації;

3) виокремлення типів і побудова типології досліджуваного явища. Вона має відображати структурну і змістову залежності, що повинно доводити емпіричне дослідження;

4) підтвердження істинності побудованої типології за допомогою аналізу і змістового узагальнення даних емпіричного дослідження. На цьому етапі здійснюють необхідну корекцію елементів побудованої типології, а визначення типів доповнюють емпіричними характеристиками їхніх проявів;

5) завершальна стадія реалізації типологічного методу. На цьому етапі побудовану типологію, а також закладену в ній модель типізації використовують як засоби аналізу і тлумачення результатів проведеного дослідження, оскільки вони цілісно відтворюють не тільки пізнавальну логіку дослідницьких дій психолога, а й сутісну побудову предмета дослідження як багатомірного і багаторівневого явища.

Отже, типологія є завершальним етапом пізнання предмета і втілює його змістовий і структурно-організаційний результати.

Диференціальна психологія застосовує методи зі споріднених сфер знання, однією з яких є психогенетика (грец. *psycho* - душа і *genos* - рід, походження) - галузь знання на перетині генетики і психології, предметом якої є походження індивідуальних психологічних особливостей людини, з'ясування ролі генотипу і середовища в їх формуванні.

Психогенетика використовує методи сучасної генетики. Найінформативнішим є метод близнят (близнюковий), що дає змогу максимально порівняти дії середовища. Більшість праць у психогенетиці присвячена тестовому дослідженню міжіндивідуальної варіативності вищих психічних функцій інтелекту.

Історичні методи. Історичні методи використовують переважно для вивчення видатних осіб, особливостей середовища і спадковості, які стали імпульсами для їх духовного становлення. Проте їх можна застосовувати і для докладного дослідження цілком ординарних людей.

Історичні методи - форми дослідження, аналізу, консультування чи терапії особистості, що ґрунтується на історії її життєвого шляху.

Життєвим шляхом особистості вважають траєкторію її життя, що окреслює індивідуальну історію, долю, творчий внесок в історію суспільства, держави, свого покоління, сім'ї, соціальних спільностей, членом яких вона є. У життєвому шляху об'єднуються біографічне й історичне.

Термін набув популярності після виходу у світ праць німецько-американського психолога Шарлотти Бюлер (1893-1974) "Життєвий шлях людини як психологічна проблема", французького психолога П'єра Жане (1859-1947) "Психологічна еволюція особистості" і першого видання "Основ психології" російського психолога Сергія Рубінштейна (1889-1960). Надалі проблему життєвого шляху досліджували Б. Ананьєв, І. Кон, Л. Сохань, В. Роменець, Т. Титаренко, І. Маноха та ін.

До історичних методів належать біографічні (щоденникові, автобіографічні) методи. їх загальна ознака - використання першоджерел чи біографій, вивчення продуктів діяльності, літературно-історичних джерел тощо.

Математичні методи і продуктивність їх застосування. У диференціальній психології математичні методи допомагають зробити процес дослідження явищ більш чітким, структурованим і раціональним. Вони необхідні для оброблення великої кількості емпіричних даних (кількісних виразників явищ), їх узагальнення та організації в емпіричну картину дослідження.

Математичні методи - методи прикладної математики, що використовуються в психології для оброблення здебільшого експериментальних даних з метою підвищення об'єктивності висновків емпіричних досліджень.

Залежно від функціонального призначення виділяють дві групи математичних методів, які найчастіше використовують у психологічних дослідженнях: методи математичного моделювання і методи математичної статистики (статистичні методи).

Методи математичного моделювання застосовують:

а) як спосіб організації теоретичного дослідження психологічних явищ через побудову моделей-аналогів досліджуваних явищ для виявлення закономірностей функціонування та розвитку змодельованої системи;

б) як спосіб побудови алгоритмів дій людини в різноманітних ситуаціях і створення на їх основі пояснювальних, розвивальних, навчальних, ігрових та інших комп'ютерних моделей.

Статистичні методи - це методи прикладної математичної статистики, які застосовують у психології здебільшого для оброблення експериментальних даних. Основна мета застосування статистичних методів - підвищити обґрунтованість висновків психологічних досліджень за рахунок використання імовірнісної логіки та імовірнісних моделей.

Статистичні методи застосовують у таких напрямках диференціальної психології:

а) описова статистика, яка охоплює групування, табулювання, графічне вираження та кількісне оцінювання даних;

б) теорія статистичного висновку, яку використовують у психологічних дослідженнях для передбачення результатів за даними обстеження вибірок;

в) теорія планування експериментів, яка слугує для виявлення і перевірки причинних зв'язків між змінними.

Найпоширеніші такі статистичні методи: кореляційний, дисперсійний, регресійний і факторний аналіз.

Кореляційний аналіз - це комплекс процедур статистичного дослідження взаємозалежності змінних, що перебувають у кореляційних відношеннях з переважанням нелінійної їх залежності, тобто значенню будь-якої змінної може відповідати деяка кількість значень змінної іншого ряду, що відхиляються від середнього в той чи інший бік. Кореляційний аналіз є допоміжним методом розв'язання теоретичних завдань у психодіагностиці, що охоплює комплекс статистичних процедур, які застосовують для розроблення тестових та інших методик психодіагностики, визначення їх надійності, валідності. У прикладних психологічних дослідженнях кореляційний аналіз - один з основних методів статистичного оброблення кількісного емпіричного матеріалу.

Дисперсійний аналіз допомагає визначити ступінь індивідуального варіювання показників (за однакових середніх показників розмах розподілу може істотно змінюватися). У деяких дослідних і практичних задачах саме дисперсія є основним джерелом інформації. Наприклад, середній бал, отриманий школярами за контрольну з алгебри, становить "4" і для хлопчиків, і для дівчаток. Але у хлопчиків трапляються і "3", і "5", а дівчатка активно списували одна в одної і в результаті отримали по "4". Підсумок однаковий у кожній групі, а психолого-педагогічне значення, що стоїть за середнім балом, абсолютно різне.

Регресійний аналіз - це метод математичної статистики, який дає змогу вивчати залежність середнього значення будь-якої величини від варіацій іншої або кількох величин (при цьому використовують множинний регресійний аналіз). Поняття регресійного аналізу запровадив Ф. Гальтон, який встановив факт визначеного співвідношення між зростом батьків та їхніх дорослих дітей. Він помітив, що у батьків найнижчого зросту діти виявляються дещо вищими, а у батьків найвищого зросту - нижчими. Такого роду закономірність він назвав регресією. Регресійний аналіз використовують переважно в емпіричних психологічних дослідженнях для розв'язання завдань, пов'язаних з оцінюванням будь-якого впливу (наприклад, впливу інтелектуальної обдарованості на успішність, мотивів - на поведінку тощо) при конструюванні психологічних тестів.

Факторний аналіз - метод багатомірної математичної статистики, який використовують у процесі дослідження статистично пов'язаних ознак з метою виявлення деяких прихованих від безпосереднього спостереження факторів. За допомогою факторного аналізу не просто встановлюють зв'язок між змінними, що перебувають у стані перетворень, а визначають ступінь цього зв'язку та виявляють основні фактори, що спричиняють вказані перетворення. Особливо

ефективним факторний аналіз може бути на початкових стадіях дослідження, коли необхідно з'ясувати деякі попередні закономірності в досліджуваній сфері. Факторний аналіз повинен зменшити кількість змінних, звести їх різноманіття до кількох загальних чинників. Експеримент, що ґрунтується на таких змінних, досконаліший, ніж експеримент, заснований на змінних, обраних довільно або випадково.

Якщо результати обчислення коефіцієнтів, кореляції свідчать про щільні зв'язки між кількома показниками (кореляційні плеяди), припускають, що за ними стоїть загальний фактор - змінна вищого рівня узагальнення. Факторні моделі використовують скрізь, але особливо популярні вони у психології особистості та інтелекту.

Лонгітюдні та порівняльно-вікові дослідження. Процедурна організація психологічного дослідження дає змогу більш адекватно та змістовно відображати предмет дослідження. Форма організації дослідження детермінує тривалість, послідовність розгортання і тип керування процесом психологічного пізнання конкретного явища.

Лонгітюдне дослідження - тривале й систематичне вивчення особливостей розвитку одних і тих самих суб'єктів, яке дає змогу визначити діапазон вікової та індивідуальної мінливості фаз життєвого циклу людини.

У комплексі з лонгітюдним використовують такі методи, як синтез, спостереження, тестування, методи експериментальних технік, психографії, праксиметрії тощо.

Порівняльно-вікове дослідження - організація психологічного дослідження як окремої, обмеженої у часі, фіксованої щодо етапу (моменту) Існування досліджуваного явища пізнавальної і перетворювальної взаємодії психолога з суб'єктом.

Предметами дослідження в цій процедурній техніці, як правило, є ті явища, вивчення "зрізів" котрих буде інформативним, достатнім і відповідатиме завданням дослідження.

Отже, абсолютно досконалого способу пізнання індивідуальності не існує, але, усвідомлюючи вади і переваги кожного методу, можна навчитися одержувати за їх допомогою достовірну інформацію.

Питання 3. Можливості класифікації індивідуальних розходжень, підстави для класифікації

У диференціальній психології поняття "людина", "індивід", "особистість" і "індивідуальність" використовуються найчастіше. Щоб уникнути спотворень і двозначних трактувань, слід чітко визначити їх зміст.

Вихідним, родовим для всієї психології, і для диференціальної зокрема, є поняття "людина". Людину розглядають як біологічну істоту, що належить до класу ссавців виду *Homo sapiens*. Саме ця класифікація встановлює межу при вивченні відмінностей між людиною та іншими живими істотами, зокрема йдеться про так званих вищих тварин.

Інтерпретувати зміст таких відомих понять, як "інстинкт" і "свідомість", "автоматизований поведінковий акт" і "вольовий учинок", "доцільність" і "розсудливість у прояві вибіркової активності" тощо досить складно. Проте, навіть якщо немає впевненості в чіткості критеріїв основних відмінностей, за якими можна розмежувати структурно-функціональні особливості організації нелюдських і людських істот, це необхідно зробити. Можна виокремити три групи досить незаперечних відмінностей.

Якісний аналіз цих відмінностей є переважно предметом порівняльної психології, соціобіології та психобіології. Диференціально-психологічний аналіз зосереджується на відмінностях у взаємодії зі світом.

Психобіологічний і соціобіологічний аспекти важливі при встановленні детермінант (тобто визначальних чинників) індивідуальних відмінностей, співвідношення спадковості (еволюційно-генетична змінна) і середовища (соціокультурна змінна) в розвитку особистості, з'ясуванні проблеми взаємодії біологічного і соціального в людині.

Реакція симпатико-адреналової системи людини на впливи середовища зовні виявляється в певних особливостях поведінки. На цій основі визначають біотип людини.

Біотип людини - різновид у типології людини, який виокремлюють за нейрогуморальним критерієм, тобто за особливостями реагування симпатико-адреналової системи людини на впливи середовища, що зовні виявляються в певних особливостях поведінки.

За особливостями реагування на впливи середовища виокремлюють три види біотипу людини.

1. А-тип - адреналовий. Його представників характеризує підвищена тривожність, загострене почуття відповідальності, серйозне ставлення до справи. Зазвичай ці люди не вміють відпочивати, оскільки ними постійно керують сумніви і незадоволеність. Надмірні, неадекватні нервові навантаження часто призводять до серцево-судинних захворювань. Серед чоловіків цей тип становить 37,8%, серед жінок - 30,1%.

2. НА-тип - норадреналовий. Представники типу характеризуються підвищеною внутрішньою напруженістю. Це переважно замкнуті, небагатослівні люди, серйозні, скритні і владні; їх достоїнствами є цілеспрямованість, здатність добиватися високих результатів у своїй діяльності, долаючи труднощі і перешкоди. Однак якщо досягнення честолюбних планів переростає в самоціль, то за невдачі вони можуть надмірно фіксуватися на неприємних переживаннях. Пригнічені емоції і підозрілість часто приводять їх до нервових зривів, серцево-судинних захворювань. Серед чоловіків цей тип становить 17%, серед жінок - 26,1%.

3. А+НА-тип - змішаний. Представникам типу властиві підвищена емоційність і постійні коливання настрою. Вони артистичні, прагнуть бути на виду, привертати увагу. їм властиві багаті уява і відчуття, здатність до

співпереживання. Від неприємностей вони нерідко тікають у хворобу. Серед чоловіків цей тип становить 34,2%, а жінок - 22,8%.

Найяскравіше біотипові особливості поведінки виявляються в екстремальних ситуаціях. Біотики різняться також за клінічними, біохімічними, імунологічними та іншими показниками.

Організм як чинник індивідуальності

У біологічному сенсі людина є живою тілесною істотою. Найближчим до цього визначення є поняття "організм", яке охоплює анатомо-морфологічну структуру, фізіологічні і нервові процеси, нарешті, нервову діяльність разом із механізмами роботи органів чуття. У сучасній диференціальній психофізіології та психології особистості поняття "організм" тісно пов'язане з такими ознаками як специфіка тілесної організації, біохімічні індивідуальні особливості, нейрофізіологічні основи індивідуальності.

Індивід як формально-динамічна характеристика особистості

Поняття "індивід" є корінним для центрального в диференціальній психології конструкта "індивідуальність", тому можливе подвійне трактування його позначається на розумінні специфіки індивідуальності теж двояко. Термін "індивід" (лат. *individuum* - неподільний) позначає, з одного боку, єдину нероздільну істоту, яка є одним цілим, а з іншого - окремого представника людської спільноти. Ці якості індивіда потім виявляються на вищому рівні інтеграції суб'єкта - в його індивідуальності - як унікальні, притаманні тільки конкретній людині властивості і як її цілісна характеристика. В обох випадках поняття "унікальність" доповнює поняття "цілісність".

Про індивіда ведуть мову, коли розглядають людину як представника *Hominis sapientis*. Олексій Леонтьєв (1903-1979) зазначав, що у понятті "індивід" виражено дві основні ознаки: неподільність, цілісність суб'єкта і наявність у нього особливих - індивідуальних - властивостей, що вирізняють його серед інших представників того самого виду. Люди і тварини народжуються індивідами, мають індивідуальні генотипічні властивості, які впродовж життя розвиваються і перетворюються, стають фенотипічними. Люди як індивіди відрізняються не тільки морфофізіологічними особливостями, а й психологічними - здібностями, темпераментом, емоційністю.

Індивід - 1) людина як одинична природна істота, представник виду *Homo sapiens*, продукт філогенетичного і онтогенетичного розвитку, єдність вродженого і набутого, носій індивідуально своєрідних рис (задатки, потяги та ін.); 2) окремий представник людської спільноти; соціальна істота, що виходить за межі природної (біологічної) обмеженості, використовує знаряддя, знаки і через них опановує власною поведінкою і психічними процесами.

Обидва значення терміна взаємозв'язані й описують людину в аспекті її окремості та відосібленості. Найзагальнішими характеристиками індивіда є:

1) цілісність психофізіологічної організації, що вказує на системність зв'язків між різноманітними функціями і механізмами, що реалізують життєві відносини індивіда;

2) стійкість у взаємодії з навколишнім світом, яка визначає збереження основних відносин індивіда з дійсністю, припускаючи гнучкість, варіативність;

3) активність, що забезпечує здатність індивіда до самозміни, діалектично поєднує залежність від ситуації з подоланням її безпосередніх дій.

Індивідний рівень відображає переважно природні особливості організації психічних процесів, а особистісний - соціально привнесені. Інакше кажучи, індивідна координата людини також подвійно інтерпретується, що виявляється в: переході від окремої суті до групової, коли "неподільний" представник свого виду характеризується включеністю в групи, об'єднані за біологічними (стать, вік, раса), психологічними (типові характеристики психічних процесів) і соціальними (культурна і професійна ідентифікація, соціально-економічний статус) ознаками; трансформації безособових (доособистісних) передумов у властивості, що виявляють особистісну детермінацію.

Індивід - це фізичний носій психологічних характеристик людини (К. Абульханова-Славська вживає поняття "соціальний індивід", щоб відокремити конкретного суб'єкта від соціальної групи), який створює передумови особливостей особистості, але не може принципово детермінувати ті її якості, які є соціокультурними за походженням. За визначенням О. Леонтьєва, особистість - це системна якість індивіда, набута ним у процесі культурно-історичного розвитку і наділена властивостями активності, суб'єктності, упередженості, усвідомленості. Отже, не кожен індивід розвивається в особистість, а особистість не завжди однозначно визначається своїми анатомо-фізіологічними передумовами.

Індивідуальність - інтегральна біопсихосоціальна характеристика людини.

Поняття "індивідуальність" використовують при аналізі індивідуальних відмінностей та ієрархічної організації психіки людини. При аналізі індивідуальних відмінностей індивідуальність розуміють як своєрідність психологічних властивостей людини, що виявляється в різних сферах (інтелекті, темпераменті, особистості). У цьому контексті індивідуальність протиставляється "середній" людині, тобто прояви властивостей окремої людини протиставляються їх типовим проявам (середньогруповим тенденціям), що виражено в правилі не переносити закономірності, отримані на групі, на конкретну людину. Аналізуючи ієрархічну організацію психологічних властивостей людини, індивідуальність розглядають як вищий рівень цієї ієрархії стосовно індивідного та особистісного рівнів: індивід - особистість - індивідуальність. При цьому індивідуальність трактують як відносно закриту систему і унікальне поєднання всіх властивостей людини як індивіда і особистості. Цілісність індивідуальності визначається єдністю властивостей, що належать до різних ієрархічних рівнів, причино-наслідковими зв'язками між властивостями різних рівнів і провідною роллю властивостей особистості, які перетворюють індивідні властивості.

Індивідуальність - визначення людини з погляду своєрідності її психофізіологічних і психологічних якостей, що відрізняють її від інших людей

і характеризують унікальність її можливостей у сфері взаємодії з навколишнім світом; глибинний рівень ієрархічної організації психічних властивостей людини.

В індивідуальності, як вважає С. Нартова-Бочавер, взаємопов'язані всі прояви людини як організму, особистості й носія самосвідомості, причому вони взаємовпливають один на одного, в чому і виявляється здатність саморегуляції.

Карл Леонгард (1904-1988) у структурі індивідуальності виокремив три сфери: спрямованість інтересів і схильностей (за змістом нагадує духовно-світоглядні властивості), почуття і воля (близькі до поняття темперамент), асоціативно-інтелектуальна (близька до здібностей і стильових особливостей).

Загалом, цілісну індивідуальність схематично можна представити як багаторівневе ієрархічне утворення, кожний рівень якого має власну детермінацію, структуру і функції, але, будучи включеним у систему, діє як єдине й неподільне ціле (табл. 1).

Таблиця 1

Ієрархічна структура індивідуальності

№	Рівень інтеграції	Рівень детермінації
VI	Індивідуальність	Біопсихосоціальний
IV	Особистість	Психосоціальний
III	Індивід	Психічний
II	Організм	Фізіологічний
I	Людина	Біологічний

У вивченні індивідуальних відмінностей між людьми історично окреслилося два підходи. Змістово-смысловий підхід, представлений у диференціальній психології, спрямований на пізнання і вимірювання індивідуальних варіацій характеру, знань, умінь, здібностей, значень, переживань, мотивів, цілей та інших імовірно стійких внутрішніх змістово-смыслових, або особистісних, структур індивідуальної психіки людини. Поведінковий підхід пов'язаний з аналізом об'єктивно реєстрованих психофізіологічних форм індивідуальної поведінки - від біохімічних, вегетативних та електрофізіологічних до найскладніших моторних проявів. Він представлений у диференціальній психофізіології.

Питання 4. Дослідження індивідуальних, інтраіндивідуальних і метаіндивідуальних розходжень. Універсальні дихотомії : диференційно-психологічний аспект

Галузь вивчення відмінностей між людьми тісно пов'язана з проблемою ієрархізації підсистем індивідуальності. Дослідження цих підсистем ведеться з урахуванням координат, що задаються універсальними конструктами, у змісті яких у концентрованому вигляді відображаються основні напрями пізнання людиною власної природи.

"Схожість-відмінність".

Цей конструкт є, мабуть, найбільш очевидним для диференціальної психології, так як показує основний вектор докладання дослідницьких зусиль, спрямованих на пошук відмінностей, а не загального (як це відбувається в загальній психології).

"Формальне – змістовне».

Як уже зазначалося, метою диференціальної психології є виявлення і вивчення формальних властивостей (а також і в їх відношенні до змістовних). Важливо відзначити, що можливі такі співвідношення цих категорій (Асеев, 1988): повної відповідності, гармонії; суперечності, що знаходиться в процесі вирішення; повної невідповідності (протиріччя типу антагонізму). Відносність цих понять (що не применшує їхньої теоретичної і емпіричної цінності) підкреслюється поступальним характером розвитку індивідуальності, в процесі якого формальна ознака, досягаючи певного рівня розвитку, набуває все більш змістовний відтінок. У свою чергу, деякі змістовні риси, типізуючись, наприклад, у випадку жорсткої стереотипної поведінки, все більше формалізуються. З позицій диференціальної психології та психофізіології проблема формальне-змістовне часто співвідноситься з проблемою біологічне-соціальне або спадкове-набуте.

"Спадкове-набуте".

Ця дихотомія є окремим випадком широко обговорюваної вже багато десятиліть проблеми "природне-соціальне". Низка авторів справедливо вказує, що в психології та психофізіології цю проблему доцільно обмежити формулою гено-типове-середовищне. При цьому, треба чітко розуміти, що "мова йде про роль спадкового і середовищного не в історичному становленні психіки людини, а в межіндивідуальній варіативності психологічних ознак" (Равич - Щербо). До цього вимірюванню в пізнанні людини також тісно примикають пари конструктів "об'єктивне-суб'єктивне" (де під суб'єктивним розуміється можливість впливу самої індивідуальності - на протигагу середовищному - як біологічному, так і соціальному) і кон'юнктивної-диз'юнктивне "(Брушлінській), в контексті якого взаємодія спадкових і середовищних, біологічних і соціальних факторів за типом "або-або" протиставляється як більш ефективне "і-і".

"Детермінізм-індетермінізм".

Ця дихотомія має більш широкий діапазон впливу, в порівнянні з попередньою, і заслуговує виділення в якості самостійного пункту. Застосування цього конструкта до галузі вивчення індивідуальності пов'язано з розвитком уявлень про психологічну диференціацію - тобто ускладненням ієрархічної структури індивідуальності і розведенням її підструктур, що набувають автономний характер, - у процесі розвитку від простого до складного. Цей процес супроводжується також збільшенням кількості ступенів свободи у взаємодії конкретної властивості з внутрішнім (суб'єктивним) і зовнішнім (об'єктивним) середовищем, і, отже, збільшення індетерміністських тенденцій у поведінці та саморегуляції системи в цілому.

Загальне - одиничне".

У диференційно-психологічному контексті ця дихотомія проявляється в двох аспектах. По-перше, при розведенні відмінностей на індивідуальні та групові, і, по-друге, в дослідженні індивідуальних і типологічних особливостей. Похідна від розглянутої дихотомії тріада "індивідуальне – типологічне – групове" описує внутрішній аспект онтологічного статусу диференціальної психології.

"Ідентифікація-індивідуалізація".

Ця координата, що відображає реальні процеси людського життя, пов'язана з двома фактично протилежними тенденціями у розвитку людини, що позначаються як "соціалізація-індивідуалізація". Під соціалізацією розуміється процес формування протягом життя індивідуальних поведінкових патернів, цінностей, стандартів, навичок, установок і мотивів у відповідності із зразками, найбільш бажаними в даному суспільстві.

Також як і попередній двополюсний конструкт, ця дихотомія пов'язана з виявленням родо-видових відносин у процесі самореалізації індивідуальності в системі соціальних відносин.

"Фізичне-соціальне".

Цей поділ відображає вичленення всередині фізичної реальності особливої галузі людських, соціальних відносин. У ряді досліджень відзначається, що навіть на початкових стадіях розвитку вже на психобіологічний рівні (темперамент) відбувається розмежування реакцій людини на фізичне і соціальне оточення. У диференційній психології зазначена дихотомія трансформується в конструкт "предметне-комунікативне" (або "предметне-соціальне"), в якому полюс предметності відображає спрямованість суб'єкта на взаємодію з речами у фізичному сенсі слова, а полюс комунікативності, відповідно, на взаємодію з людьми.

"Свідоме - позасвідоме".

Протікаючі поза сферою свідомості процеси справляють не менший, але, найчастіше, значно більший вплив на форму прояву індивідуальної поведінки. Особливе значення облік сили впливу на поведінку з боку позасвідомої сфери психіки має для психометричних вимірювань.

"Зовнішнє-внутрішнє".

Остання за списком, але не за значущістю, пара координат реалізується у двох зустрічних напрямках в дослідженнях індивідуальності: а) вивчення інтер (між-) індивідуальних відмінностей, і б) аналіз закономірностей інтра-індивідуальної реальності. З цими напрямками пов'язана найважливіша завдання диференціальної психології - вивчення опосередковуючих механізмів; а) взаємодія суб'єкта з предметним і соціальним (комунікативним) середовищем, б) взаємодія між собою різних параметрів індивідуальності; в) співвідношення цих двох типів взаємодії в процесі функціонування цілісної індивідуальності як системи, що саморозвивається.

Загальним для всіх виділених дихотомій є наступне: важливо не тільки констатувати нерозривність, невіддільність, недіз'юнктивність формального і змістовного, спадкового і набутого, загального і одиничного, фізичного і соціального та ін., але досліджувати специфіку співвідношення між цими факторами, що виявляється в ієрархічній організації світу психічної реальності і феномена індивідуальності як центральної його частини.

Питання 5. Особливості та напрямки диференційно-психологічного аналізу

Будь-яка область знань, що претендує на незалежний статус, будується на основі певної системи базових принципів, що визначають суть даного наукового напрямку. Для диференційної психології найбільш суттєвими принципами є:

1. Принцип реалізації формального підходу;
2. Принцип інтегрального аналізу (співвідношення частини і цілого);
3. Принцип взаємозв'язку інтра-і інтеріндивідуальних закономірностей;
4. Принцип взаємодії ендо-і екзофакторів в детермінації відмінностей;
5. Принцип вимірюваності і статистичної оцінки досліджуваних явищ.

У вивченні індивідуальності формальний підхід можна визначити як сукупність методів аналізу структури стійких універсальних властивостей людини. Конструкт "формальний підхід" дозволяє провести необхідну для цілей дослідження межу між найтиповішими, стабільними, відтворюваними в життєвій практиці і в експериментальній ситуації індивідуально-типологічними особливостями, і решті нескінченним різноманітністю унікальних комбінацій ознак, що характеризують неповторність окремої людської індивідуальності.

Разом з тим, представляється недостатньо обґрунтованою позиція, згідно з якою формальними або експліцитно теоріями вважаються всі наукові теорії індивідуальності (особистості), на відміну від неформальних або імпліцитних концепцій, поширених в середовищі непрофесіоналів. Цей поділ відображає універсальну для всіх областей знання дихотомію "наукове -життєве", і нічого нового не привносить у розуміння наукової специфіки формального підходу як спеціального методу наукового пізнання людини. До того ж, безліч теорій індивідуальності, маючи яскраво виражену ідеографічну спрямованість і ставлячи своєю метою вивчення власне суб'єктних закономірностей організації внутрішнього світу людини, змикається в цьому пункті з методами ненаукового, метафорично-художнього аналізу індивідуальності.

У межах формального підходу для опису структури психіки використовуються такі психодинамічні конструкти, як темперамент, стиль, здібності, характер та інші. Відмінність у використанні цих конструктів у психодинамічних і загально особистісних теоріях позначається питанням. Зазвичай, дослідники, пропонуючи різноманітні способи пояснення природи різних психічних явищ, явно чи неявно демонструють своє ставлення до двох основних питань психології: "Що?" (Значення змістовного компонента психіки); та "Як?" (Прояв психодинамічної боку). Пошуки відповіді на останнє питання ("Як?") Пов'язані, в першу чергу, з розвитком уявлень про способи, або

формі функціонування психічних процесів, властивостей і індивідуальності в цілому. Г. Оллпорт визначав найважливіший параметр особистості - рису, вдаючись до поняття "стійких, еквівалентних форм адаптивного і експресивного поведінки", відтворених індивідуальною системою в якості функціональних еквівалентів дратівливих впливів. Формальну сторону індивідуальності називають також інструментальною (Палей, Магун), маючи на увазі під цим характеристику суб'єкта з точки зору способів - своєрідних "знарядь" або "інструментів", - які він використовує для освоєння світу.

Відмінність формотворчих властивостей від інших характеристик людської індивідуальності в тому, що їх розвиток в меншій мірі визначається впливом змістовно - смислових детермінант. Формальний підхід передбачає виявлення інваріантної структури досліджуваного феномена та визначення валідності аналізованих параметрів.

У новітніх теоріях психології індивідуальних відмінностей підкреслюється що змістовна сторона поведінки і діяльності, що є багато в чому результатом засвоєння етичних і культурних норм, і формально - динамічна характеристика людини зливаються в одну гармонійну універсальну структуру. При цьому біологічно обумовлені базисні властивості, або тененції, часто стають чинником, що обмежує число ступенів свободи в процесі формування і розвитку вищерозміщених психологічних структур. Іншими словами, змістовні характеристики потрапляють під дію соціально-обумовлених законів культурного контексту, в той час як механізми формальних характеристик індивідуальності підпорядковані еволюційно-генетичним законам, опиняючись в більшій мірі під впливом крос - ситуативних, стійких в часі і толерантних до контекстуального впливу, факторів.

Формальний аналіз індивідуальності заснований на використанні наступних чотирьох базових принципів:

1. Принципу ієрархічності, що полягає в розведенні і наступному співвідношенні між собою рівнів аналізу досліджуваного явища;

2. Принципу інваріантності, що виражається у визначенні міри стабільності-мінливості досліджуваних структур, а також типу джерел детермінації конкретних індивідуальних властивостей;

3. Принципу координації взаємодії, що лежить в основі найбільш суттєвих для розуміння природи людини інтегративних ефектів оптимальності та ком-пенсаторності поведінки;

4. Принципу індивідуального єдності, згідно з яким жодне з індивідуальних властивостей не інтерпретується без урахування цілісної природи феномена індивідуальності, пов'язаної з інтегративними ефектами адаптивності та результативності.

Вивчення проблеми індивідуальності ведеться у двох зустрічних напрямках:

1. Аналіз інтеріндивідуальних відмінностей: що об'єднує і що відрізняє людей, тобто пошук загального і особливого в термінах філософської психології;

2. Вивчення закономірностей інтеріндивідуальної реальності, що виявляється в структурній організації та динаміці функціонування "всередині" індивідуальних механізмів (розгляд одиничного).

Досить поширеною помилкою при аналізі структури індивідуальності (інтра - аспект аналізу) являється ототожнення частинита цілого в характеристиці окремих властивостей. Наслідок цього - помилковість у визначенні джерел детермінації тієї чи іншої властивості, характерна для концепцій, заснованих на уявленнях про недифференційованості структури індивідуальності.

Інша пастка підстерігає прихильників теорії соціального навчання, які вважають, що міжіндивідуальні відмінності (інтер - аспект аналізу) стираються під впливом сили ситуаційного чинника. У цьому випадку ситуаційно-обумовлена поведінка сприймається дослідниками як стійкий фактор детермінації, що нівелює відмінності в реакціях і способах суб'єктивної інтерпретації події, похідних від специфіки життєвого досвіду людини. І в тому, і в іншому випадку відбувається підміна складності симетричного по природі своєї явища уявною простотою асиметричних висновків.

Висновки. Поділення області диференційно-психологічних досліджень на три сфери, що відносяться до аналізу відмінностей між окремими людьми, людськими групами і, нарешті, типами людей, має велике значення. Знання індивідуальних відмінностей дозволяє глибше проникнути в таємницю будови суб'єктивного світу людини. Однак, сам феномен індивідуальності виникає як результат взаємопроникнення суб'єктивного та об'єктивного, і в цьому сенсі дуже важливо досліджувати груповий статус суб'єкта, що характеризує останнього з точки зору віку і статі, належності до певної раси та культурної традиції. Аналіз суб'єкта в диференціальній психології йде через виявлення індивідуальних відмінностей - з урахуванням групового статусу - до визначення типу, а потім знову повертається до вивчення законів організації інтраіндивідуальної структури. Ендофактори і екзофактори в детермінації межиндивідуальної варіативності виявляють себе через проблему, яку можна позначити як: «Природа (Nature)» або «Виховання (Nurture)», що пов'язана з визначенням джерел детермінації міжіндивідуальної варіативності і є центральною для диференціальної психології. В конкретних дослідженнях ця проблема вивчається в контексті концептуального і експериментального аналізу співвідношення особистісних і середовищних змінних, впливу спадковості або оточення, тобто внутрішніх (ендо -) або зовнішніх (екзо -) факторів.

Психогенетика заслужила визнання в якості одного з основних методів вивчення природи людських відмінностей. Генетичний аналіз індивідуальних відмінностей включає в себе:

- генеалогічний метод, заснований на порівнянні між собою людей, що знаходяться в різного ступеня споріднення;

- метод близнюків (порівняння між собою моно зиготних близнюків, що володіють ідентичним генотипом, і дизиготних, що мають приблизно половину загальних генів, як і сібси - тобто діти одних батьків);
- вивчення прийомних дітей передбачає порівняння їх характеристик з особливостями біологічних і прийомних батьків.

Одна з основних причин психологічної варіативності - різне середовище, в якому формуються діти (зокрема, порядок народження дитини, взаємини батьків і їх ставлення до дітей, різні форми навчання і спілкування з однолітками). Аналіз впливу генотипових особливостей індивіда на специфіку середовища, з якою він взаємодіє в процесі онтогенезу, показує три типи зв'язків між генотипом і середовищем:

- пасивний вплив, коли члени однієї сім'ї мають і загальну спадковість, і загальну середу (невипадкове поєднання спадкових особливостей і умов середовища);
- реактивний вплив, при якому вроджені психофізіологічні особливості дитини можуть вплинути на відношення до нього батьків і однолітків, сприяючи тим самим формуванню певних рис особистості;
- активний вплив, при якому індивіди здійснюють активний пошук середовища (або створюють середовище), яка більшою мірою відповідає їх спадковим задаткам.

Перспективною в психогенетических концепціях можна вважати позицію, згідно з якою важливо не стільки визначити, який ген стає маркером для еволюційно - видовий характеристики поведінки, скільки виявити внесок спадковості в варіабельність ознаки, а також в форму організації схильності в поведінці, включаючи інтенсивність прояву тієї чи іншої властивості.

Існує й інша сторона співвідношення інваріантності відображення з варіативністю операційного складу процесу. Варіативність - це не тільки вираз і наслідок інваріантності, але й один із засобів її формування, і ця сторона справи стає тим більш явною, чим ближче ми підходимо до розкриття самих психофізіологічних механізмів збереження інваріантності. Варіативність є одним з механізмів інваріантності, пов'язаним з більш жорстко детермінованими способами мимовільного поведінки суб'єкта. Патерн автоматизованих - мимоволі виникають і функціонують - механізмів психіки забезпечує, у свою чергу, інваріантність об'єктно-предметної ментальної репрезентації, а також утримання інваріантного кластера реакцій в межах психічної норми (протиставлюваної в даному випадку психічної патології).